षष्ठः पाठः

मनःपूतं समाचरेत्

0902CH06

आचार्ये ! अस्मिन् पाठे विविधेभ्यः ग्रन्थेभ्यः सुभाषितानि सङ्कलितानि दृश्यन्ते। किम् एतानि सुभाषितानि वर्तमानसमये अपि उपयोगीनि सन्ति ?
भवन्तः स्वयमेव चिन्तयन्तु।

अहं वदामि आचार्ये ! एतानि सुभाषितानि न केवलं पठनाय अपितु जीवने आचरणाय सन्ति।
सम्यक् उक्तम्। आयान्तु, वयं सुभाषितानि पठामः जीवने च आचरामः।

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतां वदेत् वाचं मनः पूतं समाचरेत्॥ १॥

(*मनुस्मृतिः* — ६.४६)

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥ २॥

(*मनुस्मृतिः* — ६.९२)

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥ ३॥

(*श्रीमद्भगवद्गीता* — ३.२१)

अभ्यासेन क्रियाः सर्वाः अभ्यासात् सकलाः कलाः।
अभ्यासाद् ध्यानमौनादि किमभ्यासस्य दुष्करम्॥ ४॥

(*सुभाषितरत्नभाण्डागारः*)

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति॥ ५॥

(*नीतिशतकम्* — २७)

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः॥ ६॥

(*पञ्चतन्त्रम्* — *मित्रभेदः* — १४९)

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ७॥

(*मालविकाग्निमित्रम्* — १.२)

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ८॥

(*किरातार्जुनीयम्* — २.३०)

सर्वं शब्देन भासते

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
अनुवर्तते (अनु + √ वृत्, लट्.प्र.पु.ए.व.)	अनुसरति	अनुसरण करता है	Follows	
अवद्यम् (नञ्-तत्पुरुषः, न+वद्+यत्)	न वद्यम्	निम्नस्तरीय	Inferior	
अस्तेयम् (नञ्-तत्पुरुषः, नपुं.प्र.ए.व.)	न स्तेयम्	चोरी न करना	Not stealing	
आपदाम् (स्त्री.ष.ब.व.)	विपत्तीनाम्	खतरों का	Of dangerous	
उद्योगिनम् (पुं.द्वि.ए.व.)	उद्योगः अस्य अस्ति इति, तम्	प्रयत्न करने वाले को	Industrious	
कापुरुषाः (कर्मधारयसमासः, पुं.प्र.ब.व.)	कुत्सिताः पुरुषाः	कायर / अधम	Cowards	

गुणलुब्धाः (सप्तमीतत्पुरुषः, पुं.प्र.ब.व.)	गुणानाम् अभिलाषिणः, गुणेषु लुब्धाः	गुण को चाहने वाले	Those who desire good qualities	
दमः (पुं.प्र.ए.व.)	इन्द्रियाणां मनसः च नियन्त्रणम्	इन्द्रिय एवं मन को वश में करना	Controlling senses	
दैवम् (नपुं.प्र.ए.व.)	विधिः / भाग्यम्, देवस्य इदम्	भाग्य	Luck	
निहत्य (नि + √हन् + ल्यप्)	अतिक्रम्य	अतिक्रमण करके	Having crossed	
नीचैः (कर्मवाच्ये, तृ.ब.व.)	अधमजनैः	अधम लोगों द्वारा	By inferior people	
न्यसेत् (नि + √अस् + विधि, प्र.पु.ए.व.)	स्थापयेत्	रखे	Should place	
पदम् (नपुं.प्र.ए.व.)	स्थानम्	स्थान	Place	
पुराणम् (नपुं.प्र.ए.व.)	पुरातनम्	पुराना	Old	
पूतम् (√ पू + क्त, नपुं.प्र.ए.व.)	शुद्धम्	शुद्ध	Cleansed	
परप्रत्ययनेयबुद्धिः (बहुव्रीहिः, स्त्री.प्र.ए.व.)	परप्रत्ययेन नेया बुद्धिः यस्य सः	दूसरों के द्वारा निर्देशित बुद्धि वाला	One who is influenced by the thinking of others	
प्रतिहन्यमानाः (प्रति + √हन् + यक् शानच्, पुं.प्र.ब.व.)	बाधिताः	बाधित	Obstructed	

© NCERT not to be republished

भजन्ते (√ भज् + लट्, प्र.पु.ब.व.)	स्वीकुर्वन्ति	स्वीकारते हैं	Accept	
मूढः (पुं.प्र.ए.व.)	मूर्खः	मूर्ख	Fool	
यत्ने (पुं.स.ए.व.)	श्रमे	यत्न में	By doing effort	
वाचम् (स्त्री.द्वि.ए.व.)	वाणीम्	वाणी को	Speech	
विदधीत (वि + √धा + विधिलिङ्, प्र.पु.ए.व.)	कुर्यात्	करना चाहिए	Should be done	
विघ्नविहताः (तृतीया-तत्पुरुषः, पुं.प्र.ब.व.)	विघ्नैः विहताः	विघ्नों से हत	Struck by obstacles	
विमृश्यकारिणम् (पुं.द्वि.ए.व.)	यः चिन्तयित्वा कार्यं करोति, तम्	भली-भाँति चिन्तन करके कार्य करने वाले को	One who acts thoughtfully	
विरमन्ति (वि + √रम् + लट्, प्र.पु.ब.व.)	स्थगनं कुर्वन्ति	छोड़ते हैं	Leave	
वृणते (√वृ + लट्, प्र.ब.व.)	आश्रयन्ते	आश्रय लेते हैं	Take refuge	
शौचम् (नपुं.प्र.ए.व.)	शुचेः भावः, पावित्र्यम्	पवित्रता	Purity	

© NCERT not to be republished

सन्तः (प्र.ब.व.)	सज्जनाः	सज्जन लोग	Great people	
सम्पदः (स्त्री.प्र.ब.व.)	ऐश्वर्यम्	सम्पत्ति	Wealth	

अत्र इदम् अवधेयम्

(श्लोकानाम् अन्वयः)

१. दृष्टिपूतं पादं न्यसेत्, वस्त्रपूतं जलं पिबेत्, सत्यपूतां वाचं वदेत्, मनः पूतं समाचरेत्।

२. धृतिः क्षमा दमः अस्तेयं शौचम् इन्द्रियनिग्रहः धीः विद्या सत्यम् अक्रोधः (च इति) दशकं धर्मलक्षणं (भवति)।

३. श्रेष्ठः यत् यत् आचरति इतरः जनः तत् तत् एव (आचरति)। सः यत् प्रमाणं कुरुते, लोकः तत् अनुवर्तते।

४. सर्वाः क्रियाः अभ्यासेन (सिध्यन्ति)। सकलाः कलाः अभ्यासात् (सिध्यन्ति)। ध्यानमौनादि (अपि) अभ्यासात् (सिध्यति)। अभ्यासस्य दुष्करं किम् (अस्ति) ?

५. नीचैः विघ्नभयेन (कार्यं) न प्रारभ्यते खलु। मध्याः (कार्यं) प्रारभ्य विघ्नविहताः (कार्यात्) विरमन्ति। उत्तमजनाः (कार्यं) प्रारभ्य विघ्नैः पुनः पुनः अपि प्रतिहन्यमानाः (कार्यं) न परित्यजन्ति।

६. लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति, दैवेन देयम् इति (तु) कापुरुषाः वदन्ति, दैवं निहत्य पौरुषं कुरु, यत्ने कृते यदि (कार्यं) न सिध्यति, (तर्हि) अत्र कः दोषः (स्यात्) ?

७. पुराणम् इति सर्वं साधु न (वर्तते), काव्यं नवम् इति अवद्यं न (वर्तते), सन्तः परीक्ष्य अन्यतरत् भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः (भवति)।

८. क्रियां सहसा न विदधीत, अविवेकः परम् आपदां पदम् (भवति), हि गुणलुब्धाः सम्पदः स्वयमेव विमृश्यकारिणं वृणते।

© NCERT not to be republished

अभ्यासाद् जायते सिद्धिः

१. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत—

(क) लोकः कस्य आचरणम् अनुकरोति?

(ख) कीदृशी वाणी वक्तव्या?

(ग) लक्ष्मीः कम् उपैति?

(घ) उत्तमजनाः कार्यं प्रारभ्य किं न कुर्वन्ति?

(ङ) धर्मस्य लक्षणानि कानि?

(च) सकलाः कलाः कस्मात् सिध्यन्ति?

(छ) सम्पदः कं वृणते?

२. अधोलिखितेषु श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत—

(क) .... परमापदां पदम्।

(ख) सन्तः .... अन्यतरद् भजन्ते।

(ग) दैवं निहत्य कुरु .... आत्मशक्त्या।

(घ) स यत् .... कुरुते।

(ङ) धीर्विद्या सत्यमक्रोधो .... धर्मलक्षणम्।

३. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—

(क) नीचैः विघ्नभयेन कार्यं न प्रारभ्यते।

(ख) सकलाः कलाः अभ्यासात् सिध्यन्ति।

(ग) वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।

(घ) लक्ष्मीः पुरुषसिंहम् उपैति।

(ङ) सन्तः परीक्ष्य अन्यतरद् भजन्ते।

(च) क्रियां सहसा न विदधीत।

© NCERT not to be republished

४. अधोलिखितं श्लोकं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत—

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतां वदेत् वाचं मनः पूतं समाचरेत्॥

(क) अस्मिन् श्लोके प्रथमं क्रियापदं किम्?

(ख) कं न्यसेत्?

(ग) कीदृशं पादं न्यसेत्?

(घ) द्वितीयं किं क्रियापदम् अस्ति?

(ङ) किं पिबेत्?

(च) कीदृशं जलं पिबेत्?

(छ) तृतीयं किं क्रियापदम् अस्ति?

(ज) कां वदेत्?

(झ) कीदृशीं वाणीं वदेत्?

(ञ) चतुर्थं किं क्रियापदम् अस्ति?

(ट) कथं समाचरेत्?

५. मञ्जूषातः पदानि चित्वा भावार्थेषु रिक्तस्थानानि पूरयत—

बुद्धिः, लक्ष्यं, पुरुषस्य, अभिप्रायं, धीराः, नूतनम्

(क) लक्ष्मीः प्रयत्नशीलस्य पराक्रमिणः .... समीपं स्वयम् आगच्छति। कापुरुषाः तु 'विधिः एव बलीयान्' इति वदन्ति। ये पौरुषेण परिस्थितिम् अतिक्रम्य कार्याणि साधयन्ति ते एव .... । प्रयत्नं कृत्वा अपि यदि .... न प्राप्तं तर्हि तत्र दोषः नास्ति खलु।

(ख) पुरातनम् अस्ति इति कारणेन किमपि वस्तु तत्त्वं व्यक्तित्वं वा समीचीनं भवेदेव इति नियमः नास्ति। तथैव ....

© NCERT not to be republished

अस्ति इति कारणेन दोषरहितं भवेत् इत्यपि नियमः नास्ति। येषां .... पक्वा अस्ति ते परीक्षण-निरीक्षणानन्तरम् एव उत्तमं स्वीकुर्वन्ति। किन्तु अज्ञानाः अन्येषाम् .... श्रुत्वा तदनुसारेण प्रवर्तन्ते।

६. श्लोकानाम् अन्वयेषु रिक्तस्थानानि पूरयत—

(क) सर्वाः .... अभ्यासेन (सिध्यन्ति)। .... कलाः अभ्यासात् (सिध्यन्ति)। ध्यानमौनादि (अपि) .... (सिध्यति)। अभ्यासस्य .... किम् (अस्ति)?

(ख) श्रेष्ठः यत् यत् .... इतरः जनः तत् तत् एव (आचरति)। सः यत् .... कुरुते, लोकः तत् ....।

७. यथोचितं मेलनं कुरुत—

श्लोकांशः	स्रोतोग्रन्थः
(क) पुराणमित्येव न साधु सर्वम्	१. *मनुस्मृतिः*
(ख) प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति	२. *पञ्चतन्त्रम्*
(ग) यद्यदाचरति श्रेष्ठः	३. *नीतिशतकम्*
(घ) धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयम्	४. *मालविकाग्निमित्रम्*
(ङ) उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः	५. *श्रीमद्भगवद्गीता*

८. रेखाङ्कितेषु पदेषु सन्धिविच्छेदं कुरुत—

यथा—यो बहून्यपि साधयेत्   ...बहूनि... + ...अपि...

(क) धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयम्।

.... + ...

(ख) पुराणमित्येव न साधु सर्वम्।

.... + ... + ...

(ग) विघ्नैः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः।

.... + ...

(घ) प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति।

.... + ... + ...

(ङ) विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।

.... + ...

(च) लोकस्तदनुवर्तते।

.... + ... + ...

(छ) सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते।

.... + ... + ...

९. अत्र कतिचन विग्रहवाक्यानि दत्तानि सन्ति। तेषां समस्तपदानि पाठात् चित्वा लिखत—

विग्रहवाक्यानि	समस्तपदानि
यथा—मनसा पूतं समाचरेत्	मनःपूतम्
(क) विघ्नैः विहताः (कार्यात्) विरमन्ति।	....
(ख) वस्त्रेण पूतं जलं पिबेत्।	....
(ग) पुरुषः सिंहः इव तम् उपैति लक्ष्मीः।	....
(घ) उत्तमाः जनाः न परित्यजन्ति।	....
(ङ) न विवेकः परमापदां पदम्।	....

© NCERT not to be republished

स्वाध्यायान्मा प्रमदः

अधोलिखितां सारिणीं पठित्वा भारतीय-ज्ञान-परम्परा-विषये, कवीनां कालविषये च जानीत।

क्र. सं.	ग्रन्थस्य नाम	भारतीय-ज्ञान-परम्परा-स्थानम्	ग्रन्थकर्ता
१.	*रामायणम्*	ऐतिहासिकं काव्यम्	महर्षिः वाल्मीकिः
२.	*मनुस्मृतिः*	धर्मशास्त्रीयग्रन्थः	मनुः
३.	*श्रीमद्भगवद्गीता*	ज्ञानोपदेशः	महर्षिः व्यासः
४.	*हठयोगप्रदीपिका*	योग-दर्शनम्	स्वात्मारामः
५.	*नीतिशतकम्*	नीति-साहित्यम्	भर्तृहरिः
६.	*पञ्चतन्त्रम्*	कथा-साहित्यम्	विष्णुशर्मा
७.	*मालविकाग्निमित्रम्*	रूपकम्	कालिदासः
८.	*किरातार्जुनीयम्*	महाकाव्यम्	भारविः

यस्तु क्रियावान् मनुजः स विद्वान्

१. पाठे आगतेषु सुभाषितेषु कानि-कानि जीवनमूल्यानि सन्ति? तानि जीवनमूल्यानि अधिकृत्य पञ्च पञ्च सुभाषितानि सङ्गृह्णीत। तेषां सन्दर्भग्रन्थानां नामानि अपि लिखत।

२. दृष्टिपूतं, वस्त्रपूतं, सत्यपूतं च आचरणं कथं भवेत् इति विषये स्वस्य अनुभवं कक्षायां कथयत।